

Олесь Лісничук

ПОПУЛІЗМ В УКРАЇНІ: ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ І ПРОБЛЕМИ ВИВЧЕННЯ ФЕНОМЕНУ

Статтю присвячено визначенню теоретичних підходів до феномену популізму. Висловлюється теза про набуття дискурсом популізму позицій гегемонії в публічних комунікаціях в Україні.

Ключові слова: популізм, гегемонія, політичний дискурс, національні інтереси.

Lisnychuk O. Populism in Ukraine: Theoretical Principles and Problems of Studying the Phenomenon. *This article is devoted to the theoretical approaches to understanding the phenomenon of populism. It has been suggested that discourse of populism acquired hegemony positions in public communications in Ukraine.*

Key words: *populism, hegemony, political discourse, national interests.*

Популізм: невловимий об'єкт дослідження

В Україні за роки незалежності так і не сформувалася система із гегемонічним домінування того чи іншого культурного комплексу. Причини цього як в багаторівневій гетерогенності україн-

ського соціуму, так і в політичних практиках, які значно більше були спрямовані на використання цієї складноструктурності, ніж на її подолання.

У той же час, українська політика і соціум, в цілому, не ухилилися від домінування дискурсивного комплексу, який зайняв позиції, що можуть тлумачитися в категоріях гегемонії. В умовах, коли абсолютна більшість дискурсів експлуатувала ті чи інші форми партикулярності, гегемонічних форм набув *дискурс популізму*. Особливі властивості останнього дозволили йому досить легко абсорбувати в себе різні моменти і цілі пласти абсолютної більшості провідних політичних дискурсів України. Десятиліття після «помаранчевого» Майдану популізм визначав характер і зміст публічної політичної комунікації в країні і, відповідно, творив самотню політичну реальність. Україна XXI століття – це передусім країна, створена в умовах, під впливом і як результат гегемонії популізму.

Популізм – одне із тих понять, стосовно якого в політичній теорії існує величезна кількість спроб визначити, ідентифікувати, «впіймати» феномен, однак говорити про якийсь консенсус, стали зафіксовані значення поки не доводиться.

Тривалий період, з часу актуалізації проблеми популізму в політичній науці, відбувалися спроби зафіксувати неповторні особливості саме цього явища, однак так чи інакше вони залишалися на рівні дескриптивному. Накопичення досліджень окремих випадків лише посилювало складнощі з теоретичним узагальненням, розмиваючи предмет уваги. Автори резонансних узагальнюючих праць взагалі задавалися питанням, чи можливо звести популізм до одного поняття [1] і, зрештою, таки відмовлялися від необхідності робити те. Наприклад, змушені були таким шляхом піти Е. Геллнер та Ч. Іонеску у вступній статті до редакovanого ними збірника «Популізм – його значення та національні характеристики» [2], який побачив світ у 1969 і на тривалий період став «канонічним» для дослідників проблеми. В 70–90-х рр. минулого століття зусилля зосереджувалися більше на класифікаціях та типологізаціях організаційних та ідеологічних виявів популізму, однак теоретичну ясність такі підходи і не сформували.

Зрештою, подібний стан остаточно не подолано й донині. Ф. Паніцца навіть іронізує, що сформувалося майже кліше, коли автори текстів про популізм спочатку постійно жаліються на брак ясності концепту та, навіть, висловлюються сумніви в його корисності для політичного аналізу [3, с.1]. В той же час, сам він впевнений, що попри відсутність наукових домовленостей щодо значення популізму цілком можливо «визначити аналітичне ядро, навколо якого формується суттєвий ступінь (analytical degree) академічного консенсусу» [3, с.1]. Відштовхуючись від цього, виокремлюються три підходи до тлумачення популізму: емпіричні узагальнення, історичні описи та т. зв. «симптоматичні прочитання» [3, с.2].

Підхід на основі акумуляції та інтерпретації емпіричних даних – найбільш простий і очевидний. У його основі позитивістська логіка, згідно з якою на основі окремих випадків, які могли б позначатися як «популізм», можна висувати певні особливі характеристики та атрибути явища в цілому і, таким чином, сформувати його чітку дефініцію та виокремити з-поміж інших подібних феноменів. Однак відомий ще з античних часів популізм демонстрував свою надвисоку пластичність та багатомірність. Спроби ретельного реєстру властивостей заводили на манівці – окремі дослідники визначали більш ніж два десятки особливостей, але й це не забезпечило конвенцію з розуміння феномену популізму.

Разом з тим, накопичувані емпіричні знання виявилися придатними для аналізу та інтерпретації окремих випадків політичної практики, яка могла б претендувати на визнання її як популізму. Це дало підстави цілій групі дослідників відмовитися від ідеї генералізуючого поняття та спільного методологічного бачення феномену. З їхнього погляду, цілком достатнім було б фокусування на окремих історичних зразках відповідної практики. При цьому вона досить чітко виокремлювалася географічно (регіоном Латинської Америки), хронологічно (друга третина ХХ ст.), соціально-економічно (кризові процеси переходу до індустріалізації). Крім того, практично кожен випадок доповнювався харизматичним лідерством. Класичним зразком таким чином витлумаченого популізму є залучення

його до інтерпретації перонізму (від імені Х. Перона, президента Аргентини в 1946 – 1955 рр. та 1973 – 1974 рр.).

«Історичний» підхід має певні переваги. Зокрема, він дозволяє враховувати контекст, ексклюзивні параметри конкретних виявів популістських практик. Утім, хиб у такого бачення куди більше, вони даються взнаки навіть у межах його «латиноамериканської гравітації». Так, індустріалізаційні пояснення та прив'язки не функціональні для опису та пояснення нової хвилі популістських практик у регіоні, пов'язаного із діяльністю таких політиків, як У. Чавес (президент Венесуели в 1999 – 2013 рр.), Л.Лула (президент Бразилії в 2003 – 2011 рр.) чи Ф. Луго (президент Парагваю в 2008 – 2012 рр.). А також і щодо цілої низки інших політиків та політичних сил як у самій Латинській Америці, так і в Африці, Азії та Європі, які, використовуючи новітні технології комунікації, опановують і вдосконалюють методологію взаємодії із соціумом, яка цілком відповідна логіці популізму.

Саме навколо цієї логіки і будує основи теоретичного розуміння популізму третій із названих підходів – симптоматичний. Його суть не у зверненні до виявлення якихось сутностей, неспростовно притаманних саме популізму, а до «простого читання дискурсивної структури і... подальшого дослідження модальностей дискурсу, з якими популізм може асоціюватися» [4, с. 230]. Прибічники такого підходу відзначають особливу роль у популістській риторичі означуючого «народ». Навколо нього вибудовується смислове поле популізму. Саме ж це означуюче виступає вузловою точкою особливого дискурсу – дискурсу популізму. При цьому «народ» також є й «пустим означуючим», від якого беруть початок і стосовно якого наповнюються значеннями інші категорії цього дискурсу. Відповідно, контекстуально «народ» може означуватись по-різному, залежно від паритету в боротьбі дискурсів у конкретній історичній та політичній ситуації. Це може бути досить широке коло значень – від «усіх громадян», що проживають на цій території, до певних соціальних груп, яким той чи інший вияв популізму надає право вважатися «народом». При цьому, і в першому, і в другому випадках, навіть у разі претензій на всеохопність «народу» означення через його використання передбачає також ідентифікацію «не-народу», «інших», ніж «народ». Ці

«інші» теж можуть означуватися по-різному залежно від контекстів, однак у рамках популістського тлумачення їм завжди надаватиметься значення опонентів і, навіть, загрози «народу» та його інтересам. Саме в цьому, з погляду прихильників симптоматичного розуміння явища, і полягає зміст і логіка популізму – в конфліктному розмежуванні «народу» та його «ворогів».

Варто врахувати, що «народ» тут – не стільки операційне, скільки сакральне поняття. Яке, до того ж, має давню історію, сягаючи корінням ще просвітницького дискурсу. Саме завдяки йому формулювалася і обґрунтовувалася доктрина народного суверенітету, в межах якої «народ» розглядався як джерело і носій верховної влади та державного суверенітету. В такому контексті «народ» резонує і у французькій «Декларації прав людини і громадянина» 1789 р., і в Конституції України 1996 р., в якій преамбула позначає посилання на суверенну волю народу, а стаття 5 стверджує, що «носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ. Народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування».

Однак висновок відомого європейського інтелектуала У. Еко про те, що «насправді ж «народу» як відображення волі та почуття, як натуральної живої сили, що втілює мораль та історію, не існує» [5, с.230], не видається перебільшенням. Існують громадяни, веде далі він. «Народ» – симулякр політичної практики, якого, однак, дуже потребують і політики, і неполітики.

На наш погляд, останнє, симптоматичне тлумачення популізму має найвищу конкурентну методологічну силу. Воно дозволяє вивести популізм за межі редукцій до певних форм, які йому приписуються у власне політичних чи повсякденних дискурсах – до демагогії, безвідповідальності, маніпуляції тощо. З іншого боку, через таке бачення більш чітко проглядається перспектива дослідження – якщо популізм – це мовленева практика (або така, що так чи інакше актуалізується вербально), якщо популізм – це окремий дискурс, то досліджувати його варто, відштовхуючись, у першу чергу, через здобутки дискусійних теорій. Нарешті, ще одна помітна перевага цього підходу в тому, що пропонована ним методологія видається найбільш придатною до вивчення досвіду українського популізму, вже багатого, складного і результативного.

Окрема спроба «впіймати» український популізм

Революція Гідності, криваве завершення протистояння на Майдані в січні – лютому 2014, агресія Росії, окупація нею Криму, наступна війна на Донбасі не обмежили надзвичайно високий рівень *популізму* в українській політиці і суспільстві. Понад те, масштаби поширення популістських технологій остаточно набули ознак домінування в політичних комунікаціях. Гегемонія популізму справляє виразно негативний вплив на суспільні та політичні процеси у важкий і відповідальний для України період.

З одного боку, популізм упевнено поширився за межі власне політики на інші дискурси – медійні, експертні, наукові, юридичні, дипломатичні тощо. Саме звертання до «боротьби з популізмом» відбувається в межах і за канонами самого популістського дискурсу.

З іншого боку, масштаби і сила популізму зворотно пропорційні ефективності політики. Безвідповідальність, демагогія, низька ефективність, дисфункціональність сучасного українського політикуму значною мірою є наслідком панування популістських стратегій – *наслідком, а не причиною*. Рівень популізму, збережений і розвинутий після Майдану 2013 – 2014 рр., суттєво ускладнює (якщо не блокує) спроби структурних реформ в економіці, політиці та соціальній сфері.

Зазначені масштаби та ефекти популізму в постреволюційній Україні підтвердили результати дослідження, проведеного на основі парламентської виборчої кампанії 2014 р., здійсненого громадською організацією Бюро аналітики «Тектум» [6].

Одним із етапів цього дослідження стало експертне опитування, до якого долучили 50 респондентів за певними критеріями, визначених як «експерт» у сфері політичних практик (зокрема, власне комунікаційних) сучасної України. Це опитування не могло претендувати на якусь окреслену репрезентативність, його дослідницький потенціал був дещо в іншому – спробі виокремити певні тренди розуміння в українських експертних колах феномену популізму та особливостей його вітчизняних виявів.

Головною проблемою, яка окреслилася за наслідками проведеного дослідження, стала *відсутність методологічної єдності і*

ясності в підходах до тлумачення феномену популізму навіть у експертному середовищі. Активна його експлуатація в політичних та медійних дискурсах призвела до розмивання сутності поняття. В такому контексті виявилася ускладненою спроба забезпечити аналітичну чіткість у тлумаченні популізму як *особливого типу політичної практики*, яка репрезентує себе через конструювання в публічному мовленні/риториці, з одного боку, образу «народу» як найвищої, «священної» цінності та тотальної спільності (що претендує об'єднувати без якихось уточнень щодо структурованості, стратифікованості всіх представників соціуму, громадян країни) та образу «не-народу» (передусім, «влади», «еліти», «політиків») як окремого прошарку, який не потрапляє в тотальну спільноту «народ» і (практично за визначенням) є щодо неї ворожою, з іншого боку. На рівні осені 2014 р. можна було констатувати, що «образ «влади» після Майдану втратив домінуючі негативні конотації та протиставлення образу «народу» в передвиборчих популістичних практиках» [6, с.68].

З іншого боку, образ «ворога народу» виявився розмитим і багатоскладовим. Застосовані для його аналізу категорії «еліта», «ворог», «олігархи» дали тільки фрагментарне відображення.

І в експертних колах, і в медіа-дискурсах, і в громадській думці загалом домінуючими тлумаченнями «популізму» є ті, що корелюються із «заздалегідь невиконуваними або нереалістичними обіцянками», «нехтуванням програмними положеннями та невиконанням уже даних обіцянок», «демагогією». Пропоноване авторами проекту бачення популізму як «намагання представити свою точку зору як позицію всього народу» набуло підтвердження з позицією експертного середовища на рівні 24% (5-та позиція в результатах експертного опитування). Випередили таке тлумачення популістської діяльності інші розуміння його: як вияву «заздалегідь невиконуваних/нереалістичних обіцянок політиків» (58%), «демагогії» (40%), «творення образу ворогів з політичних опонентів та використання в негативному контексті категорій «влада», «еліта», «олігархи», «популісти»» (32%), «розходження публічних декларацій та реальних інтересів» (28%) [Див.: 6,с.37].

Ефекти і наслідки гегемонії популізму в Україні

Позначена гегемонія популізму – «некласична» гегемонія. У всякому разі в межах грамштіанської матриці, через яку, власне, і утвердилося розуміння гегемонії.

Особливо загрозливим домінування популізму стає в період війни, агресивного мілітарного тиску на Українську державу з боку Росії. Саме в цьому контексті популізм у сучасних масштабах, формах та впливах виступає як одна із головних загроз національній безпеці України.

Зазначене поширення популізму означає не лише використання певної риторики, але (і головним чином) формування *особливої картини світу*, творення *специфічної суспільної реальності*. Популізм (особливо в набутих в останній період масштабах і формах) перестав бути просто конкурентною технологією боротьби за прихильність виборця. Наразі він є чинником, який рішуче впливає на структурування, на напрями і динаміку політичних і соціальних змін, на діяльність державних, політичних, економічних, соціальних інституцій, на трансформацію старих та творення нових.

При цьому абсолютна більшість впливів і змін, які відбуваються внаслідок домінування популізму, мають *характер деструктивний* як з точки зору перспектив демократичного розвитку України, так і (особливо в останні місяці) збереження нею державного суверенітету і територіальної цілісності.

Відзначимо наступні з них, найбільш загрозливі:

- Передусім, внаслідок впливу популізму формується надмірно *спрощена картина* суспільно-політичної реальності, наявних проблем та завдань, соціальних потреб, інтересів та ідентичностей. Популістський дискурс схильний замінити їх аморфною, неструктурованою сутністю, яку він позначає як «народ»;

- Популізм уповільнює, а потім і блокує *артикуляцію інтересів* суспільних груп, ускладнює можливості їх представлення і захисту. Подібним чином він впливає на визначення і реалізацію національних інтересів;

- Популістичний дискурс проводить і підтримує *внутрішній кордон*, розмежовуючи все суспільство на «праведних» та на «інших» (які здебільшого є також «ворогами»). Таким чином у

суспільній свідомості підтримується і підживлюється стан постійної конфронтаційності;

- Популізм ґрунтується на *самодостатній критиці* існуючого status-quo і, таким чином, спричиняє *перманентну делегітимацію* наявного політичного і соціального порядку;

- Сформульовані на основі популізму політичні програми відштовхуються від двомірної («народ» – «вороги») картини світу і пропонують «прості розв'язання складних проблем». При цьому *вульгаризуються* спроби комплексних реформ;

- Зрештою, практично будь-які категорії, концепти, сенси, які пропускаються через популістський дискурс, вихолощуються, втрачають свої значення, перетворюються в «пусті означуючі». *Популізм знесенсовлює українську політику*, і в цьому, вочевидь, його найбільша деструктивна сила і найбільш негативний вплив.

Усі ці негативні вияви і впливи популізму особливо інтенсифікуються у передвиборчий період. Президентська виборча кампанія весни – літа поточного року продемонструвала, що ані зовнішня агресія, ані трагічні події на Майдані, ані озвучені там вимоги оновлення, «перезавантаження» влади не спричинили вироблення в українській політиці та соціумі імунітету до гегемонії популізму.

Чому експансія популізму стала можливою в Україні?

В Україні сформувався своєрідний «інституційний склероз», що постав внаслідок тривалого домінування в системі реального представництва інтересів розподільчих груп олігархічного типу і який не подолано і після революції. Понад те, розпочалася реставрація певних інституційних елементів, які міцно утвердилися в часи режиму В. Януковича (зокрема, неформально-тіньового інституту т.зв. «доглядаючих»)* тощо. До останнього часу зберігалася загальна структура перерозподілу суспільних благ, сформована ще в кінці минулого століття.

Відмінністю вітчизняного досвіду від британського чи інших варіантів, які мали місце в демократичних країнах, стало те, що групи, які забезпечували накопичення зазначених склеротичних симптомів, не просто впливали на політиків та владу, а самі безпосередньо інтегрувалися в неї, забезпечуючи т. зв. «зрощування

* В оригіналі російською «смотрящих».

держави і бізнесу». Внаслідок такого злиття і держава, і великий бізнес позбувалися своєї функціональної автономності. Головним же його наслідком стала масштабна корупція, яка і до Революції Гідності, і, тим більше, після неї оцінюється як головна проблема модернізації і формування конкурентоздатності України.

Іншим наслідком, міцно пов'язаним з перерозподільчим процесом загалом та неформальною інституалізацією домінування інтересів вузького конгломерату політико-економічних груп у перерозподілі ресурсів, стало розкручування маховика популізму. Передусім у його соціальній версії – підтримуючи і культивуєючи патерналістські настрої в суспільстві.

Отож, головним висновком про можливість утвердження в Україні популізму як домінуючої конкурентоздатної політичної альтернативи стала наявність тривалої *інституційної кризи*, коли значна частина суспільних вимог залишається незадоволеною, коли «інституційна система втрачає здатність поглинати соціальні вимоги» [7]. Така ситуація відкривала все більші та більші можливості для представників політичного класу у боротьбі за електоральну прихильність та владу вводити в публічний простір інтерпретації цих вимог та інтересів. При цьому можливостей їхньої реалізації не було не лише на рівні відсутності стимулів для політиків бути відповідальними за свої обіцянки, але й через стрімко скорочувану спроможність існуючих інститутів виконувати такі завдання. В такий спосіб розкручувався маховик українського популізму, різношерстого на рівні ідей і символів та повсюдного на рівні технологій. Поширення, що переросло в домінування і, зрештою, вийшло на гегемонічні позиції, стало однією (хоча, можливо, і не найбільш поки що впізнаваною) із причин через розгортання революційної ситуації. В той же час, без нейтралізації інституційного «паралічу» та його наслідків, без формування нової, функціональної та ефективної інституційної системи сподіватися на суттєву втрату популізмом його нинішніх позицій не доводиться.

1. Дейвикс К. Популизм [Електронний ресурс] / К.Дейвикс // Гефтер. – Режим доступу: <http://gefeter.ru/archive/author/deiwiks>

2. Ionescu Ghita. Introduction. In Populism – Its Meanings and National Characteristics / Ghita Ionescu, Gellner Ernest. – London: Weidenfeld and Nicolson. – 1969. – 263 p.

3. Panizza Francisco. Introduction. Populism and the Mirror of Democracy / Francisco Panizza // Populism and the Mirror of Democracy edited by F.Panizza. – London, New York: Verso. – 2005. – P. 1 – 31.

4. Stavrakakis Yannis. Religion and Populism in Contemporary Greece / Yannis Stavrakakis // Populism and the Mirror of Democracy edited by F.Panizza. – London, New York: Verso. – 2005. – P. 224 – 249.

5. Эко У. Полный назад! «Горячие войны» и популизм в СМИ / У. Эко. – Москва: Эксмо, 2007. – 592 с.

6. Оцінювання рівня популізму на парламентських виборах 2014 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.tectum.org.ua/wp-content/uploads/2015/02/ANALIT_ZVIT.pdf

7. Laclau E. Populism: what's in a name? / E. Laclau // Panizza, Francisco. Introduction. In Populism and the Mirror of Democracy edited by F.Panizza. – London, New York: Verso. – 2005. – P. 32 – 49.